

JANUSZ KRUK

PRZYSZYNEK DO METODY BADAŃ POSZUKIWAWCZYCH

Wiele jest powodów ożywienia zainteresowań metodami powierzchniowego rozpoznania stanowisk archeologicznych. Stały wzrost kosztów prac wykopaliskowych to tylko jedna — choć nie najmniej istotna — z przyczyn. Spore znaczenie ma coraz bardziej oczywiste niebezpieczeństwo, jakim źródłom archeologicznym grozi gwałtowna progresja przemysłowa i urbanistyczna. Niemalą zapewne rolę odgrywa też datujący się od niedawna rozwój geografii osadnictwa prahistorycznego, jako osobnego kierunku badawczego, dla którego archeologiczne prace powierzchniowe są jednym z ważnych sposobów gromadzenia źródeł.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że mimo wszystko wspomniane poszukiwania są w przekonaniu zdecydowanej większości archeologów nie tyle pełnowartościową metodą, ile półśrodkiem badawczym. Postawa ta bywa tak głęboko zakorzeniona, że nawet zaawansowane metodologicznie programy naukowe, których autorzy przyznają się do szerszego wykorzystywania wyników prac powierzchniowych, oceniane są czasem z perspektywy zupełnie określonych „powierzchniowych” doświadczeń. Niemniej jednak (a może właśnie dlatego) coraz silniej podnoszona jest potrzeba przewartościowania utartych w tym zakresie przekonań. Stąd też zorganizowana wiosną 1973 r. w Warszawie II Konferencja poświęcona metodom prac poszukiwawczych¹. W czasie jej obrad kilkakrotnie zwracano uwagę na potrzebę opracowania zbioru zaleceń dokładnie określających zakres i sposoby badania śladów osadnictwa rejestrowanych na powierzchni gruntu. Postulowano nawet stworzenie jednolitego formularza rejestracji powierzchniowej dla całego obszaru Polski.

Prowadzone w ostatnich latach badania poszukiwawcze znacznie się różniły między sobą zarówno pod względem realizowanych celów, jak i metod postępowania w terenie. Najczęściej prace powierzchniowe są pierwszą penetracją obszaru dotąd nie znanego archeologii. Badania takie z reguły wykonuje się najprostszymi środkami, a ich głównym celem jest możliwie największa ilość informacji o nowych, atrakcyjnych stanowiskach.

Poszukiwania powierzchniowe spełniają poważną rolę w niektórych akcjach konserwatorskich. Jest tak na przykład w wypadku prac ratowniczych na obsza-

---

¹ Pierwsze tego rodzaju spotkanie odbyło się w 1968 r. w Poznaniu. Należy żałować, iż mimo interesujących obrad nie przyniosło ono trwałych, publikowanych efektów.

rach projektowanych inwestycji wodnych², wielkich robót drogowych itp. Penetracja powierzchniowa musi tu spełniać postulat najdokładniejszego rozpoznania terenu mającego ulec zniszczeniu. Chodzi przy tym o uzyskanie takiego zbioru informacji, który przynajmniej częściowo mógłby rekompensować niemożność wykonania badań wykopaliskowych na obiektach bezpowrotnie traconych. Praktyczna realizacja takiego założenia łączy się oczywiście z koniecznością poszukiwania dróg metodycznego zaawansowania rozpoznania powierzchniowego. W założeniu idealnym to ostatnie powinno z dużym prawdopodobieństwem informować o charakterze, chronologii i stanie zachowania obiektów znajdujących się pod powierzchnią gruntu. Szereg interesujących przyczynków do badań nad stopniem faktycznej istotności tego modelu odnotować trzeba w dorobku Pracowni Archeologicznej PPKZ w Poznaniu³.

Niektóre akcje poszukiwawcze podejmowane w ramach prac konserwatorskich prowadzone są według podobnych założeń metodycznych, jak terenowe badania nad geografią osadnictwa prahistorycznego. Dla tych ostatnich jednak teren poszukiwań jest powierzchnią próbną, określoną według zasad niemal identycznych z tymi, które decydują o wyborze obszaru przy analizach fitosocjologicznych, geomorfologicznych, niektórych gleboznawczych. W poważnym stopniu decydują tu kryteria wielostronnej reprezentatywności w stosunku do szerszych terytoriów. Nie bez znaczenia jest również stan archeologicznego rozpoznania obieranego terenu. Przystępująca do prac ekipa badawcza powinna bowiem dysponować dość obszernym zasobem danych o obiektach występujących na obszarze „powierzchni próbnej”. Istnieje wtedy bardzo korzystna możliwość wstępnego opracowania kilku modeli oczekiwanych sytuacji terenowych, następnie weryfikowanych w konfrontacji z zespołem danych empirycznych.

W badaniach nad geografią osadnictwa prahistorycznego prace poszukiwawcze pełnią bardzo istotną rolę. Należy jednak zdecydowanie podkreślić odrębność wyspecjalizowanych, archeologiczno-przyrodniczych analiz terenowych w stosunku do tradycyjnie pojmowanych badań powierzchniowych. Zbieżności mają tu niemal wyłącznie formalny charakter

Trudno przypuszczać, by archeolog wyruszający w teren z zamiarem przeprowadzenia prac powierzchniowych na obszarach dotąd nie kontrolowanych, mający na uwadze niewiele więcej poza dążeniem do odkrycia możliwie największej ilości nowych stanowisk mógł racjonalnie kierować swym postępowaniem, bazując na wskazaniach opracowanych z punktu widzenia potrzeb inżynierii archeologicznej czy geografii osadnictwa prahistorycznego. Nie należy kwestionować przydatności żadnego ze wspomnianych poprzednio rodzajów prac poszukiwawczych. Rzecz jednak w tym, że tylko niektóre z racji swej rangi w określonym procesie badawczym i wynikającej stąd szczególnej staranności w potraktowaniu źródła mogą przynosić wyniki o znaczeniu uniwersalnym.

Próba opracowania jednolitego zbioru zaleceń regulujących metody postępowania w badaniach powierzchniowych natrafi zapewne na znaczne trudności wynikające przede wszystkim z podkreślanego poprzednio zróżnicowania celów, któ-

---

² Działalność tego typu rozwijana jest z dużym powodzeniem w Pracowni Archeologicznej PPKZ w Poznaniu. Jej problematyce poświęcona była robocza konferencja w Uniejowie nad Wartą w 1972 r.

³ Szczególnego znaczenia nabierają oryginalne poczynania naukowe R. Mazurowskiego. Badacz ten usiłuje opracować skuteczną metodę orzekania o stopniu zniszczenia stanowiska archeologicznego poprzez diagnozę powierzchniową. Pozytywne rezultaty tych przedsięwzięć będą miały duże znaczenie praktyczne szczególnie w tzw. inżynierii archeologicznej.

rym poszukiwania mogą służyć⁴. Pomysł jest bez wątpienia dobry — wykonalny zaś będzie poprzez konfrontację kilku różnych modeli postępowania, sprawdzonych w rozmaitych środowiskach, strefach kulturowych i oczywiście przy realizacji odmiennych celów naukowych. Jedną z tego rodzaju propozycji mógłby być system badawczy opracowany dla celów geografii osadnictwa prahistorycznego przez zespół naukowy Pracowni Archeologicznej IHKM PAN w Igołomi i wszechstronnie sprawdzony w praktyce. Wszystkie jego istotne cechy dobrze charakteryzuje przedstawiony niżej program karty katalogowej opracowanej dla obszaru wyżyn lessowych południowej Polski. Będzie to równocześnie prosty przykład wykorzystania jednej z powszechnie stosowanych technik małej mechanizacji procesu analizy badawczej⁵.

Karta jest znormalizowanym elementem zbioru tworzącego kartotekę selekcyjną. Posiada pojedynczą perforację na całym obwodzie. Maksymalna pojemność formularza zastosowanego typu jest przy metodzie oznaczeń bezpośrednich równa ilości otworów. Wynosi ona 97 informacji kodowanych w systemie tak—nie. Wskazówki dotyczące użytkowania kart perforowanych oraz podstawowych zasad ich programowania przynoszą specjalne opracowania⁶. Dodatkowych wyjaśnień wymagają natomiast niektóre ważniejsze kwestie merytoryczne. Każda karta odpowiada jednemu punktowi osadniczemu, czyli archeologicznie stwierdzonemu etapowi wykorzystania danego miejsca w terenie. Stanowisku zatem przyporządkowanych będzie tyle pozycji katalogu, ile faz chronologicznych (kulturowych) zostanie na nim stwierdzonych. Założenia te odpowiadają wymogom problematyki archeologiczno-geograficznej. W badaniach nad nią przedmiotem analizy jest bowiem kompleks sytuacji osadniczych, notowanych w ramach pewnej sekwencji tzw. przekrojów chronologicznych. W praktyce terenowej tego rodzaju prac zasadnicze znaczenie ma, pełne zrozumienie faktu, że stanowisko archeologiczne nie jest przedmiotem analizy wyłącznie jako zbiór mniej lub bardziej frapujących materiałów zabytkowych z różnych okresów pradziejowych. Wyznacza ono natomiast wycinek środowiska, gdzie w określonym czasie (czasach) funkcjonował złożony system specyficznej „społecznej” niszy ekologicznej.

Obwód karty (ryc. 1) opisany jest symbolami cyfrowo-literowymi, tworzącymi kod jej programu. System oznaczeń jest najprostszy z możliwych. Każdemu otworowi odpowiada jedna informacja. Jego wycięcie — otwarcie — oznacza obecność danej cechy w analizowanym zbiorze danych (punkcie osadniczym) i odwrotnie. W polu ograniczonym perforacją znajduje się poza tym szereg rubryk przeznaczonych na podstawowe informacje porządkowe. Na odwrocie karty przewidziano miejsce na szkic sytuacji geograficzno-osadniczej. Jest on wykonywany albo jako uproszczony przerys kartograficzny uzupełniony planem sytuacji osadniczej, albo też w postaci graficznego schematu jednego z przyjętych modeli układów geograficzno-osadniczych.

⁴ Mniej istotne wydają się być wyolbrzymiane często przeszkody związane z „naturalną” odrębnością przeznaczonych do badania obszarów.

⁵ Zob. np. obszernie opracowanie M. Kubasiewicza, *Perforowana karta bibliograficzna*, Poznań—Szczecin 1972. Problem racjonalizacji metod gromadzenia i przetwarzania informacji w archeologii ponuszyła ostatnio F. Białęcka, *Optymalizacja przetwarzania informacji w archeologu. Przegląd literatury i postulaty*, Kwart. HKM, R.21 : 1973, z. 2, s. 259—269.

⁶ Zob. np. Z. Konkolnik, *Kartoteka selekcyjna części powtarzalnych*, „Normalizacja”, nr 7—8: 1965, s. 292—297; H. Frankiewicz, H. Południkiewicz, *Kartoteka selekcyjna (sposoby i możliwości zastosowania)*, wyd. VI, Warszawa 1967; Kubasiewicz, *op. cit.*

Tabela 1

Grupa cech		Kod	Wyjaśnienie kodu		
A	Położenie w stosunku do sieci rzecznej	I	Doliny dopływów I rzędu (Wisła)		
		II	Doliny dopływów II i III rzędu		
		III	Doliny małych cieków stałych		
		RWU	REZERWA		
B	Położenie topograficzne	1	Kulminacje wzniesień nad dolinami	WYSOCZYNA	
		2	W głębi na wododziałach		
		3	Strefa brzeżna		
		RU	REZERWA		
		1	Brzeżne krawędziowe	DOLINA	
		2	Głębsze krawędziowe		
		3	Rozwinięte		
		RW	REZERWA		
1	Dna dolin rzecznych				
C	Rodzaj punktu osadniczego	I	Osada		
		II	Obozowisko (filie miejsc stałego pobytu)		
		III	Grób lub groby płaskie		
		IV	Kurhan		
		V	Skarb		
		VI	Pojedynczy ślad pobytu		
		VII	Grodzisko		
		N	Nieokreślony		
		I+	Osada jaskiniowa		
		II+	Pracownia krzemieniarska nakopalniana...		
				Uwaga! Przy wykorzystaniu oznaczenia „+” możliwe dalsze rozwijanie kodu.	
		D	Pochodzenie informacji	I	Prace geograficzno-archeologiczne
II	Systematyczne prace poszukiwawcze				
III	Dorywcze prace powierzchniowe				
IV	Odkrycia przypadkowe				
V	Badania wykopaliskowe-szerokopłaszczynowe				
VI	Badania wykopaliskowe-sondażowe				
E	Nasłonecznienie stoku z punktem osadniczym	N	Północny		
		S	Południowy		
		E	Wschodni		
		W	Zachodni		

cd. tab. 1

F	Ekspozycja topograficzna		+	Silna	WYSOCZYŻNA
			—	Słaba	
			+	Silna	DOLINA
			—	Słaba	
G	Gleby	Na stanowisku	1	Gleby brunatne wytworzone z lessów; niecałkowite nawapieniowe i naglinowe	
			2	Czarnoziemy wytworzone z lessów	
			3	Rędziny węglanowe; kredowe różnych stadiów rozwojowych	
			4	Mady rzeczne różnych gatunków; inne utwory akumulacji rzecznej	
			5	Inne	
		W otoczeniu	1	Gleby brunatne wytworzone z lessów; niecałkowite nawapieniowe i naglinowe	
			2	Czarnoziemy wytworzone z lessów	
			3	Rędziny węglanowe kredowe różnych stadiów rozwojowych	
			4	Mady rzeczne różnych gatunków; inne utwory akumulacji rzecznej	
			5	Inne	
		RWR	REZERWA		
H	Fazy chronologiczne i kulturowe stanowiska	A	Kultura ceramiki wstęgowej rytej		
		B	Kultury i grupy cyklu lendzielskiego i nadcisańskiego		
		C	Kultura pucharów lejkowatych		
		D	Kultura ceramiki sznurowej		
		E	Kultura ceramiki promienistej		
		F	Kultura mierzanowicka i grupa Chłopice-Veselé		
		G	Kultura trzciniecka		
		H	Kultura łużycka epoki brązu		
		I	Kultura łużycka wczesnej epoki żelaza (podgrupa krakowska)		
		J	Kultura pomorska		
		K	Zespoły celto-przeworskie		
		L	Kultura przeworska wczesnego okresu rzymskiego		
		L+	Kultura przeworska późnego okresu rzymskiego		
		M	Wczesne średniowiecze		
		Uwaga! Za pomocą oznaczenia „+” możliwe dodatkowe rozszerzenie poszczególnych jednostek podziału chronologiczno-kulturowego (jak w przyp. L i L+)			

Cechy tworzące program ujęto w 8 grup problemowych i zespół numeracji. Uwzględnienie tej ostatniej wymagało pewnego odstępstwa od metody oznaczeń bezpośrednich. Dążąc do uzyskania możliwości kodowania wielocyfrowych numerów kart, zastosowano mianowicie tzw. klucz dziesiętny skrócony do czterech cyfr⁷. Grupy oznaczeń tworzą symbolikę zbieżnych problemowo zespołów pytań, z którymi niejako zwracamy się do każdego punktu osadniczego, budując jego geograficzno-osadniczą charakterystykę. Wyjaśnienie kodu podaje tabela 1. Część spośród wypełniających ją informacji wymaga dodatkowego komentarza.

Każdy zespół cech posiada rezerwę w postaci 2—4 otworów, które zabezpieczają możliwość ewentualnego rozszerzenia jego pojemności o nowe, nie brane dotąd pod uwagę szczegóły. Grupa cech położenia topograficznego punktów osadniczych (B) jest właściwie zestawieniem określeń tworzących systematykę wypracowaną dla wyżyn lessowych w trakcie (i w wyniku) wieloletnich badań archeologiczno-geograficznych tam realizowanych. W karcie uwzględniono stosunkowo niewiele odmian sytuacji glebowych (G). Ma to jednak ściśle uzasadnienie terytorialne — zgodnie z podkreślanym poprzednio regionalnym przeznaczeniem programu. Wyjaśnić trzeba również, jak w praktyce określane są stosunki glebowe otoczenia punktów osadniczych. Przyjęto mianowicie, że najbardziej istotnych informacji poszukiwać trzeba w promieniu 2 km wokół badanego stanowiska⁸. Brane są przy tym pod uwagę dwa rodzaje gruntów zajmujące na omawianym wyinku terenu największą przestrzeń. Wystawę skłonu mieszczącego punkt osadniczy (E) określamy kombinacją dwu kierunków głównych, sprowadzając oznaczenie do najprostszej formy (np. SES=SE).

Kilka uwag trzeba poświęcić tej części kodu, która dotyczy sposobów badania stanowiska (C). Uwzględniono oczywiście podstawowe zróżnicowanie na informacje uzyskane z prac o charakterze poszukiwawczym i wykopaliskowym. Dla badań geograficzno-archeologicznych tylko poszukiwania, w których posługiwano się metodą określaną czasem jako „archeologiczne zdjęcie terenu”, dostarczają danych kompletnych. Systematyczne prace poszukiwawcze to w niniejszym ujęciu takie akcje terenowe, które przeprowadzono planowo na obszarze względnie wyodrębnionym fizjograficznie, dążąc do wykrycia możliwie dużej ilości nowych stanowisk archeologicznych. Cel rejestratorski ma w takich poszukiwaniach nadrzędny charakter.

Opisana karta służy celom analizy geograficzno-archeologicznej. Jej program opracowany został dla wyżynnych obszarów lessowych. Zespół cech uwzględnionych w formularzu, nawet zakładając szeroki opis dodatkowy, nie ma więc uniwersalnego charakteru. Warto jednak uważnie rozpatrzyć zalety i wady przedstawionego programu, zwłaszcza konstruując jemu podobne. Możliwość zaś porównania kilku systemów opracowanych dla różnych zadań badawczych miałyby zdaniem autora podstawowe znaczenie dla prób stworzenia ogólnego zbioru zaleceń regulujących sposób postępowania ze stanowiskiem rejestrowanym powierzchniowo.

⁷ Układ 7, 4, 2, 1 za pomocą sumowania i wycinania jednego lub dwu otworów stwarza możliwość zakodowania dowolnej cyfry od 1 do 10. Rezerwując odcińki marginesu karty dla jednostek, dziesiątek, setek itd., prostym sposobem otrzymamy bardzo szeroki zasób możliwości kodowania liczb.

⁸ Zob. np. M. R. Jarman, *A Territorial Model for Archeology, a Behavioral and Geographical Approach*, [w:] *Models in Archaeology*, red. D. L. Clarke, London 1972 (Methuen), s. 705—733; J. R. Hodder, *Locational Models and the Study of Romano-British Settlement*, [w:] *Models in Archeology*, s. 887—962. Nieco inny sposób zob. też J. Kruk, *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 72 i n.

JANUSZ KRUK

A CONTRIBUTION TO THE METHOD OF ARCHAEOLOGICAL
FIELD SURVEY

In recent years the importance of archaeological field survey has been steadily increasing, this being partly due to the rising cost of excavations. The wide use of the methods of field survey is also necessitated by the industrial and urbanistic expansion that is a threat to archaeological features.

In 1973 IInd conference devoted to the methods of surface investigations was held in Warsaw. In connection with the demands made during this meeting, the author presents his own views on the problem of the unification of the field surveying technique. He makes a brief survey of the aims which activities of this kind usually serve. The research tasks which we try to fulfill by field survey are so manifold that it may be difficult to establish universal methodological principles. In order to overcome this difficulty the author recommends to organize a discussion devoted to a few main programs of archaeological field survey. The exchange of views may perhaps be prompted by the enclosed proposal of a catalogue card worked out for archaeological sites on loess uplands. This card may serve the archaeological and geographical analysis of the settlements system in the loess area.